

ЧОРНІ ДНІ "ЧОРНОГО" ДУХОВЕНСТВА

Ліквідація православних монастирів в Україні в ході антирелігійної компанії другої половини 50-х - першої половини 60-х рр.

Справедливо відзначає переважна більшість дослідників: означений період переслідування віри і церкви в українських землях своїми руйнівними наслідками аж ніяк не поступався кривавим 20 - 30-рокам. Акція організована й проведена під гаслами утвердження "науково-атеїстичного світогляду", супроводжувалася масовим зняттям з обліку релігійних громад, закриттям церков і духовних навчальних закладів, всілякими утисками церковного управління та відвертими репресивними заходами у відношенні церковнослужителів. Саме на відтинку другої половини 50-х – першої половини 60-х років в Україні було знищено від третини до половини всіх раніше існуючих тут за радянських часів релігійно-церковних інституцій.

Невід'ємною складовою чергової широкомасштабної антирелігійної кампанії, змодельованої у вищих ешелонах партійно-державної влади, стала ліквідація православних монастирів.

Відомо, що у дожовтневий період лише на території східних областей України діяв 81 монастир з 6369 насельниками. В західних областях було 34 православних монастирів з 536 ченцями і 79 католицьких монастирів, в яких проживало 1578 чоловік. Та вже в перших декретах радянської влади вони були визначені "найбільшими опорними пунктами релігії, союзниками в реакційній політиці царизму, центрами боротьби проти всього нового і передового, великими землевласниками, експлуататорами широких народних мас"¹. У період з 1918 по 1929 рр. майже всі вони були ліквідовані.

У зв'язку з приєднанням у 1939 р. західних областей України, де знаходилась значна кількість монастирів, а також відродженням їх на тимчасово окупованій території (в т.ч. в Київській області – 6, Одеській – 3, Полтавській – 3, Вінницькій – 2, Хмельницькій – 2, Житомирській – 1 і Чернігівській – 1) в республіці на 1947 рік діяло 59 монастирів, в яких нараховувалось понад 2,5 тис. чоловік². Доречно відзначити, що всього на території колишнього Радянського Союзу загальна їх чисельність на той період становила 101 з кількістю насельників 4,6 тис. чоловік³.

Деякому піднесенню монастирського життя сприяли певні конкретні заходи з боку держави, вжиті нею в перші повоєнні роки. Так, постановою РНК СРСР № 2215 від 29 серпня 1945 р. монастирі були звільнені від сплати земельної ренти та податку з будівель. Цією ж постановою ченцюючі звільнялись від сплати податку на одиноких та малосімейних громадян.

Особливі ж надії насельники покладали на постанову Ради Міністрів СРСР "Про православні монастирі" від 29 травня 1946 року. Місцеві органи

влади зобов'язувалися передати у користування останнім певні земельні наділи і звільнити монастирські приміщення від установ і організацій, що там перебували.

На превеликий жаль, практика засвідчує, що урядові рішення всіляко саботувалися місцевою владою. Для виправдання наводилися найрізноманітніші аргументи. Зокрема, уповноважений Ради у справах РПЦ по Полтавській області у звіті про проведену роботу впродовж першого кварталу 1948 р. відзначав: "У відношенні виконання постанови Ради Міністрів СРСР "Про православні монастирі" від 29.05.46 р., то істотних змін не відбулося. За жодним монастирем області земля не закріплена за причини відсутності вільних земель держфонду, а тимчасово під городи надавали із неосвоєних земель колгоспів. В цьому році такої можливості не буде, так як колгоспи освоюють свою землю повністю" ⁴.

Для з'ясування реального стану справ Рада у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР листом за № 121/с від 3 лютого 1949 р. запропонувала уповноваженим на місцях в найкоротші терміни (до 1 березня) подати інформацію про виконання вже згаданої постанови РНК СРСР від 29 травня 1946 р. ⁵. Звіти, що згодом надійшли, виявили досить невтішну картину. Нелегке становище багатьох монастирів обумовлювалося в першу чергу відсутністю необхідних площ земельних угідь, що позбавляло їх можливості забезпечити своїх насельників навіть достатньою кількістю продуктів харчування. Не могли змінити становище на краще і ті незначні кошти, які в ряді випадків поступали від єпархіальних управлінь та монастирських церков. Безумовно, що доцільність подальшого існування таких економічно неспроможних та невеликих за кількістю насельників монастирів вже тоді було поставлено під значний сумнів. До того ж не на користь останніх вирішувалося і питання звільнення монастирських приміщень від різного роду організацій і установ (шкіл, дитячих будинків, музеїв тощо). У таких випадках, як правило, виселенню і перевезенню в інші монастирі підлягали самі насельники.

Відверта упередженість посадових осіб до існування інститутів церкви лягла в основу загальної кампанії скорочення монастирської мережі. Початок було покладено вже в кінці 40-х років. Так, на 1 січня 1948 р. число обителів було скорочено до 85, потім – до 75 (на 1 січня 1950 р.), а на 1957 р. їх залишилось 63 ⁶. До цього слід додати, що переважна більшість з них (сорок) знаходилась в Україні. Проведене "поступово, шляхом злиття" скорочення монастирів упродовж 1947-1957 рр., як пізніше відзначав голова Ради у справах РПЦ Г.Карпов, "...не викликало масового невдоволення віруючих і протесту церковного центру. Всі монастирі були закриті без рішення Уряду під нашим впливом самими єпископами на місцях, і їх закриття не стало відомо за кордоном" ⁷.

Та у відносинах держави і церкви наближався якісно новий етап, який вимагав, у свою чергу, і принципово нових "організаційних" підходів. Ті

масштаби релігійного геноциду, якими він мав супроводжуватися, не могли бути забезпечені лише ініціативною роллю і покірливістю кишенькових ієрархів та служителів культу. Ось чому наступною постановою Ради Міністрів СРСР № 1159 від 16 жовтня 1958 р. "Про монастирі в СРСР" у першу чергу передбачалося значне скорочення розмірів земельних угідь, якими вони користувалися. По-друге, Радам Міністрів союзних республік спільно з Радою у справах РПЦ (т. Карпов) і Радою у справах релігійних культів (т. Пузін) доручалося в шестимісячний строк вивчити питання про можливості скорочення кількості монастирів і скитів та внести до Ради Міністрів СРСР погоджені пропозиції з даного питання ⁸.

На виконання урядової директиви Ради та їх уповноважені на місцях спільно з відповідальними працівниками в республіках і областях оперативно провели роботу по "вивченню" діючих в СРСР монастирів і скитів. Узагальнюючи подані пропозиції, головний державний наглядач та куратор релігійного життя Г.Карпов 13 квітня 1959 р. доповідав уряду країни: "Керівні працівники республік і областей, де є монастирі, ставлять питання про закриття ряду монастирів. Переконливими підставами для такої постановки питання є наступне: більшість монастирів (за виключенням Молдавії, Прибалтики і Західних областей) було відновлено німецько-фашистськими окупантами на території і в колишніх монастирських спорудах, що були зайняті до війни культурно-просвітницькими, лікувальними, дитячими установами, на організацію яких держава витратила великі сили і засоби. Існування багатьох монастирів підтримується штучно, тим більше після вилучення в 1958 р. землі (шляхом надання значних дотацій Московською патріархією). Безліч монастирів в західних областях УРСР і Молдавської РСР є вогнищами венеричних і інших заразних хвороб. Монахи цих монастирів відмовляються від медичної допомоги, розповсюджують забобони" ⁹.

На думку керівництва союзного уряду та Ради у справах РПЦ упродовж 1959-1960 рр. шляхом злиття можна було б скоротити 22 монастирі і 7 скитів. З них: в Україні – 4 чоловічих і 14 жіночих (всього 18), в Молдавській РСР – 3 чоловічих і 5 жіночих (всього 8), в Білоруській, Литовській і Латвійській РСР – по 1 жіночому монастирю. Окрім цього підлягали закриттю і монастирські церкви за умови, що вони не були приходськими (останніх налічувалося лише 3 з 50 діючих). Єдине непорозуміння стосовно термінів здійснення даної операції виникло у зв'язку з пропозицією уряду України провести скорочення монастирів значно швидше, ніж вимагалось, а саме – упродовж літа 1959 року. Свою незгоду з такою постановкою питання Рада у справах РПЦ мотивувала тим, що "...майже одночасне закриття 18 монастирів в УРСР викличе зайві пересуди за кордоном і шум всередині церкви. Рада вважає доцільним закриття монастирів проводити поступово" ¹⁰.

Запевняючи вище державне керівництво в належній підготовці запланованої акції та домагаючись остаточної санкції на її проведення,

Г.Карпов повідомляв Раду Міністрів СРСР, що програма скорочення монастирів і скитів 2 квітня 1959 р. доведена ... патріарху Алексію. Свою особисту згоду з нею останній висловив у листі від 4 квітня, надісланому на адресу Ради у справах РПЦ.

Безумовно, що звернення до першого ієрарха Російської Православної Церкви носило у даному випадку суто формальний характер. Адже останній в цей час вже добре відчував початок активного наступу на Церкву, усвідомлюючи разом з тим і свою повну беспорядність йому чимось протидіяти. У цьому нас ще раз переконає зміст самого листа, оригінал якого наводиться тут мовою документа.

"Патриарх
Московский и
всея Руси

Председателю Совета
по делам русской
православной церкви
при Совете Министров СССР

Глубокоуважаемый Георгий Григорьевич!

Ознакомившись на нашем совместном заседании в Совете 2 апреля с планом сокращения монастырей в Украинской ССР, Закарпатской области, Белорусской, Литовской и Молдавской ССР, – как я, так и М.Николай¹¹ и Упр. делами П-хии Протопресвитер Колчицкий, находим, что при создавшихся условиях, когда выявлена необходимость продолжить сокращение количества монастырей, как это было в предыдущие годы до 1958 года, – план сокращений намеченный Советом является наиболее безболезненным разрешением этого вопроса, вообще несомненно затрагивающего положение многих монашествующих, лишая их привычного положения в насиженных гнездах – монастырях. Безболезненность плана заключается главным образом в том, что предположено сократить не так уже много из общего количества существующих в настоящее время монастырей, что намечено насельников сокращаемых обителей перевести в остающиеся монастыри, и что главное, самое закрытие монастырей предполагается произвести не сразу, а постепенно, в течении ближайших лет. Этим достигается то, что не так остро будет воспринято, как самими монашествующими, так и вообще верующими, это сокращение. Мы единодушно оценили в данном случае Вашу, глубокоуважаемый Георгий Григорьевич, большую опытность в решении церковных вопросов, а также благожелательный и осторожный подход к такому жизненному вопросу, затрагивающему положение многих граждан, какими являются насельники и насельницы монастырей. Мы надеемся, что разработанный Вами план постепенного сокращения намеченного ряда монастырей будет одобрен и принят Правительством нашим, неоднократно являющим благожелательное отношение к Православной Церкви, и что таким образом безболезненно пройдет предполагаемое сокращение наших обителей в указанных областях нашего Союза.

4 апреля 1959

Искренне уважающий Вас
Патриарх Алексей
(подпись)" ¹²

Подібна розмова за порадою Г.Карпова мала місце 3 червня 1959 р. і з митрополитом Київським і Галицьким, екзархом України Іоанном. Повідомляючи Г.Карпова про її результати, уповноважений Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР Г.Пінчук в листі від 5 червня 1959 р. відзначав, що Іоанн не висловив негативного ставлення до даної акції. Стосовно методики розформування монастирів, екзарх погодився з думкою, що необхідно буде найближчим часом викликати деяких єпископів і дати їм відповідні вказівки, забезпечивши нормальне переселення монахів з ліквідованих монастирів в діючі. При цьому Г.Пінчук зауважив, що насельникам, які виявляють бажання працевлаштуватися, влаштуватися в будинку престарілих чи виїхати до родичів, з боку місцевих органів влади буде надана необхідна допомога ¹³.

Як бачимо, основних формальностей дотримано сповна. Моральний же бік справи переконаних у правильності своїх дій і вчинків затятих атеїстично-можновладців абсолютно не хвилював. Не турбувала їх і майбутня доля насельників монастирів, для переважної більшості яких вони стали єдиним земним притулком. До того ж значна частина населення монастирів була похилого віку та прикута до ліжка різними хворобами. Заяви про влаштування даної категорії насельників в будинках інвалідів та будинках престарілих носили декларативний характер і на місцях, як правило, не виконувались. Так, в усіх монастирях країни на 1959 р. перебувало: віком до 40 років – 1245 чол., до 55 років – 893 чол., старше 55 років – 2511 чол. Наприклад, у Флорівському жіночому монастирі (м. Київ) перебувало 264 монахині, з яких 191 – старше 60 років, 198 – фактично непрацездатних, з них 64 знаходились на постільному режимі. З 240 насельниць Покровського жіночого монастиря м. Києва на квітень 1959 р. на постільному режимі перебувало 77 чол., або 31,5 відсотків всього складу населення. Подібне становище спостерігалось і в інших монастирях України ¹⁴.

Досить значний масив архівних документів, виявлених нами в раніш закритих фондах партійних органів та відповідних державних установ, переконливо свідчить, що процесу ліквідації монастирів і скитів в кожному окремому випадку передувала "копітка організаційна та масово-політична робота". Вона мала упередити можливі "непорозуміння" та вибухи невдоволення з боку віруючих і населення монастирів.

Детальні плани закриття монастирів, розроблені за вказівкою відділу пропаганди і агітації ЦК Компартії України партійними і радянськими органами на місцях, враховували не лише конкретні особливості того чи іншого монастиря, кількість насельників, їх вік, стан релігійності населення

навколишніх сіл, але й передбачали комплекс заходів "по забезпеченню громадського порядку".

Типовими в цьому відношенні можна вважати заходи по закриттю Полтавського жіночого монастиря, затверджені бюро обкому Компартії України 30 червня 1960 р. Чітко визначивши дату закриття монастиря (8 липня 1960 р.), бюро Полтавського обкому КП України доручило міськкому і Ленінському райкому партії м. Полтави "забезпечити порядок і організованість при закритті монастиря". Окремим пунктом постанови бюро обкому зобов'язувало уповноваженого Ради у справах РГЩ по Полтавській області "встановити суворий контроль за тим, щоб закриття монастиря було проведено в цілковитій відповідності радянським законодавством про релігійні культу"¹⁵ (підкреслено нами. – Авт.).

Для керівництва всією роботою по закриттю і перевезенню монастиря в Лебединський (Миколаївський) жіночий монастир Шполянського району Черкаської області було утворено т.зв. ініціативну групу в складі секретаря міськкому КП України, голови виконкому міської Ради депутатів трудящих, секретаря Ленінського райкому партії м. Полтави, заступника завідуючого відділом пропаганди і агітації обкому КП України, начальника обласного управління внутрішніх справ, начальника відділу обласного управління КДБ та уповноваженого у справах РГЩ по Полтавській області¹⁶.

Зрозуміло, що включення до даної групи високих посадових осіб з місцевого керівництва обумовлювалось, насамперед, неординарністю самої запланованої акції.

Цими ж обставинами пояснювалась і досить активна контрпропагандистська робота, проведена напередодні закриття монастиря. Так, 2 липня 1960 р. питанню про посилення науково-атеїстичної пропаганди серед населення, що проживало навколо монастиря, було присвячено нараду агітаторів Ленінського району м. Полтави. Загальні напрямки масово-роз'яснюючої роботи серед населення у зв'язку з закриттям монастиря визначено на спеціально скликаних 5 липня зборах комуністів, що проживали в навколишніх населених пунктах. На їх же мешканців обрушився черговий шквал "загальної атеїзації": на організованих агітмайданчиках та агітпунктах майже безперерійно "працювали" кращі агітатори і лектори-атеїсти; більше 10 кінопересувних установок та агітмашин забезпечували демонстрування кінофільмів на науково-атеїстичні теми на території Ленінського та північної частини Жовтневого районів м. Полтави. Відповідний інструктаж пройшли 20 комсомолок-студенток сільськогосподарського інституту, "виділених для допомоги монахиням в укладці своїх речей", та 20 комуністів і комсомольців – робітників Полтавського паровозоремонтного заводу, яким доручалося вантажити і супроводжувати машини з майном до Лебединського монастиря.

Не забули організатори даного заходу потурбуватися і про належну охорону громадського порядку: в ніч з 7 на 8 липня її забезпечувала народна дружина Ленінського району у складі 80-100 чол. та періодично у

цивільне посилення наряд міліції¹⁷.

Саме завдячуючи подібній організаційній та масово-політичній роботі партійних і радянських органів на місцях, як довідуємось з інформаційних довідок уповноважених Ради у справах РПЦ, закриття монастирів проходило без будь-яких ексцесів, організовано і навіть – "при підтримці місцевого населення"¹⁸. Разом з тим, заступник уповноваженого Ради у справах РПЦ по Україні М.Гладаревський у доповідній записці до ЦК Компартії України змушений був визнати, що в ряді випадків "деяка частина церковних елементів прапіула недопустити закриття окремих монастирів"¹⁹.

Так, особливі складнощі виникли у зв'язку з закриттям монастиря "Глинська пустинь" в с. Соснівка Глухівського району Сумської області. Виконуючий обов'язки настоятеля ієромонах Новиков вимагав письмового патріаршого розпорядження про закриття монастиря, продовжував переховувати у ньому раніше виселених монахів. Розуміючи неминучість ліквідації обителі, завчасно вивіз з монастиря деяке майно, значну кількість цінних церковних книг та ікон²⁰. Всіляко саботувати рекомендації республіканського та обласного уповноважених стосовно закриття монастиря "Глинська пустинь" намагався і архієпископ Чернігівський та Ніжинський Андрій (Сухенко)²¹.

Незважаючи на подібні "перепони", робота по скороченню мережі монастирів і скитів в Україні просувалася відповідно визначених термінів. У своєму листі уповноважений Ради у справах РПЦ по Україні Г.Пінчук інформував відділ пропаганди і агітації ЦК Компартії України, що станом на 1 березня 1961 р. в республіці залишилось 19 монастирів (нагадаємо – на квітень 1959 р. їх нараховувалось 40). В 4-х чоловічих та 15 жіночих обителях проживало 1036 насельників. Накопичення певного досвіду роботи упродовж 1959-1960 рр., як відзначалось в листі, давало можливість ширше розгорнути діяльність по ліквідації решти монастирів на 99 території України²².

У поданих на розгляд відділу агітації та пропаганди ЦК КП України пропозиціях передбачалося у 1961-1962 рр. ліквідувати на Україні ще 8 монастирів. Серед них – Миколаївський жіночий монастир в с. Лебедин Шполянського району Черкаської області, Михайлівський жіночий монастир в м. Одесі, чоловічий монастир Києво-Печерської Лаври в м. Києві, Преображенський чоловічий монастир в с. Тербля Тячівського району Закарпатської області, Покровський жіночий монастир в м. Києві, Богородицький жіночий монастир в с. Ліпча Хустського району Закарпатської області, Введенський жіночий монастир в с. Хрещатик Заставнівського району Чернівецької області²³.

Особлива увага зверталася при цьому на необхідність врахування в практичній роботі партійних і радянських органів досвіду та недоліків попередніх років, коли при ліквідації одних монастирів мали місце чисельні переселення насельників в інші, що значно затримувало і ускладнювало закриття останніх. У зв'язку з цим ставилось завдання максимального

прискорення процесу так званої самоліквідації монастирів, істотного зменшення переселень насельників в інші діючі монастирі шляхом проведення з ними і їх родичами відповідної роз'яснювальної роботи²⁴. Дещо пізніше подібна тактика знайшла свою конкретизацію в листі Г.Пінчука до завідуючого відділом пропаганди і агітації ЦК Компартії України Г.Шевеля, датованому 26 жовтня 1961 р. "Що торкається останніх монастирів, – писав уповноважений Ради у справах РПЦ по Україні, – то необхідно буде дати вказівки обкомам і облвиконкомам про відповідну роботу з їх боку для того, щоб монастирі розпалися, цебто, щоб молодь пішла на виробництво, особи середнього віку виїхали до родичів, старі – в будинки престарілих та інвалідів"²⁵.

Відповідно зорієнтований та добре налагоджений механізм тотального насилля над віруючими і на цей раз спрацював відмінно. Нова установка була бездоганно виконана вже в червні і липні 1961 р. при закритті, 4-х наступних монастирів; жіночих Богородицького Закарпатської області, Михайлівського в м. Одесі, Миколаївського Черкаської області та чоловічого монастиря Тлинська пустинь" Сумської області. Із 446 насельниць і чорноризців, які проживали тут, лише 86 чоловік переселено в інші діючі монастирі. В оперативній інформації апарату уповноваженого Ради по Україні відзначалося, що із 208 черниць Миколаївського монастиря лише 45 переселено в Красногорський монастир Золотоніського району Черкаської області. Із 111 насельниць Богородицького монастиря 26 переїхали в Мукачівський жіночий монастир. Лише 15 черниць Михайлівського монастиря м. Одеси з 90, що там проживали, було переселено в Олександрівський жіночий монастир Новочванівського району Одеської області. Що ж стосується ченців монастиря "Глинська пустинь" Сумської області, то "жоден з них не виявив бажання переїхати в інший діючий монастир"²⁶. У своїй доповідній записці вищому політичному керівництву республіки заступник уповноваженого Ради по Україні М.Гладаревський без тіні сумніву визначав головний чинник, який сприяв досягненню подібного успіху: "В результаті великої масово-політичної роботи партійно-радянських організацій, де ліквідувались монастирі, переважна більшість насельниць і монахів ліквідованих монастирів не виявила бажання проживати в монастирях і поїхали до своїх родичів і знайомих на постійне місце проживання, а деяка частина трудовлаштувалась"²⁷.

Особливо тяжкий удар по Церкві було нанесено закриттям у 1963 р. Києво-Печерської Лаври. Безпосереднім приводом до цього послужила мнима необхідність реставрації та ремонту храмів і печер Лаври, в яких знаходилися мощі великого сонму святих угодників. На поклоніння останнім збиралося сюди щорічно до півмільйона паломників. За рішенням органів влади древня святиня закрита була тимчасово. Та свідоме зволікання з проведенням ремонтних і реставраційних робіт, припинення богослужінь та виселення із монастиря ченців і послушників призвело до загрозливого стану її споруд.

Разом з тим, завершальна стадія боротьби з "центрами релігійного мракобісся", за наполяганням відповідальних працівників апарату уповноваженого Ради у справах РПЦ по Україні, потребувала дальшого посилення ідеологічної і організаторської роботи серед населення. Саме за таких умов з 13 монастирів, що залишились діяти в Україні на кінець 1961 р., вже найближчим часом мали "самоліквідуватися" Рождественський жіночий монастир в с. Олександрівка Ново-Іванівського району Одеської області, Троїцький жіночий монастир в м. Чернігові, Вознесенський жіночий монастир в с. Чумалево Тячівського району Закарпатської області та Троїцький жіночий монастир в с. Сатанівська Слобідка Городоцького району Хмельницької області. Стосовно решти монастирів, яким вдавалося протягом кількох років витримувати суцільну антирелігійну облогу, то доцільно було, на думку М.Гладаревського, щоб "уповноважені Ради спільно з органами держбезпеки найближчим часом переглянули керівний склад діючих монастирів з тим, щоб на чолі останніх поставити осіб, які б своїми діями сприяли розвалу і ліквідації монастирів".

Та навіть застосування відверто підступних і цинічних методів боротьби проти віри і Церкви з боку офіційної влади не допомогло в насаджуванні "суспільства загального атеїзму". На кінець 60-х років в Україні продовжували діяти 9 монастирів (2 чоловічих і 7 жіночих), в яких проживало 855 насельників. Своім існуванням Успенський монастир м. Одеси, Воскресенсько-Троїцький жіночий монастир м. Корець Рівненської області, Мукачівський жіночий монастир, Красногірський монастир Черкаської області, Почаївська Лавра, Покровський і Флорівський жіночі монастирі м. Києва та інші вкотре стверджували весь утопізм і трагізм тотального антирелігійного насилля за радянської доби.

ПРИМІТКИ

¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 31. – Спр. 3833. – Арк. 121.

² Там само.

³ *Сергий Годун*. Русская Православная Церковь в период с 1943 по 1970 год (Краткий исторический обзор) // Журнал Московской патриархии. – 1993. – № 2. – С. 47.

⁴ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 3. – Спр. 55. – Арк. 151.

⁵ Там само. – Спр. 75. – Арк. 1, 2.

⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 5028. – Арк. 74.

⁷ Там само.

⁸ Там само. – Арк. 73.

⁹ Там само. – Арк. 75.

¹⁰ Там само. – Арк. 75, 76, 77.

¹¹ Митрополит Крутицький і Коломенський Миколай (Ярушевич). Голова відділу зовнішніх церковних зв'язків Московської патріархії (1946-1960). За наполяганням голови Ради у справах РПЦ В.Куроедова у 1960 р. увільнений з обійманої посади. Помер 13 грудня 1960 р.

¹² Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – Ф. 6991. – Оп. 2. – Спр. 176. – Арк. 42, 42 зв., 43.

- ¹³ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 188. – Арк. 22.
¹⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 5028. – Арк. 74, 75.
¹⁵ Там само. – Спр. 5116. – Арк. 176.
¹⁶ Там само. – Арк. 180.
¹⁷ Там само. – Арк. 177, 178.
¹⁸ Там само. – Спр. 5297. – Арк. 146.
¹⁹ Там само. – Арк. 150.
²⁰ Там само.
²¹ У 1962 р. архієпископа Чернігівського і Ніжинського Андрія (Сухенка) було засуджено до 8 років ув'язнення по звинуваченню в економічних зловживаннях та "аморальній поведінці".
²² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 5407. – Арк. 62.
²³ Там само. – Арк. 63-67.
²⁴ Там само. – Спр. 5297. – Арк. 151.
²⁵ Там само. – Спр. 5408. – Арк. 113.
²⁶ Там само. – Спр. 5297. – Арк. 146, 147.
²⁷ Там само. – Арк. 147.
²⁸ Там само. – Спр. 5408. – Арк. 114, 115.
²⁹ Там само. – Спр. 5297. – Арк. 152.

Кандидат історичних наук
Віктор ВОЙНАЛОВИЧ

Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією" висловлює щире вдячність всім добрим і чуйним людям, які докладають чимало зусиль для відродження історичної правди, вшанування пам'яті наших співвітчизників, що стали жертвами політичних репресій.

Особливу подяку складаємо:

Кам'янець-Подільській міській Раді народних депутатів (голова - Кучер Анатолій Іванович); Кам'янець-Подільській районній державній адміністрації (голова - Яремчук Володимир Андрійович); Городській районній державній адміністрації (голова - Сандурський Валерій Анатолійович); Колективу Управління СБУ по Хмельницькій області (начальник - Петрищенко Юрій Миколайович);

За рішенням Головної редакційної колегії науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією" згадані колективи будуть нагороджені Почесними дипломами "За великий внесок у відродження історичної правди, духовності і культури".